

Т. С. Яровенко

*Кіровоградський державний педагогічний університет
імені В. Винниченка*

**Еміграційна творчість В. Винниченка:
критична рецепція в Україні та в екзилі (1920–1940-і рр.)**

Яровенко Т. С. Еміграційна творчість В. Винниченка: критична рецепція в Україні та в екзилі (1920–1940-і рр.). У статті простежується канонізація творчості В. Винниченка в УРСР аж до вилучення його імені з культурного обігу в 30-х роках; також робиться стислий огляд особливостей критичної рецепції творів письменника еміграційного періоду (1930–1950-і рр.) в умовах творчої ізоляції на батьківщині та в екзилі. Значну увагу зосереджено на перипетіях дискусії навколо «Сонячної машини». У своїй роботі дослідниця керувалася визначенням Г. Костюка двох типів (беззастережних прихильників і беззастережних ворогів) дослідження Винниченкового літературно-мистецького спадку та настановою до неупередженої оцінки художньо-естетичної значущості його творів.

Ключові слова: авантюризм, актуальність, експатріант, дискусія, парадокс, полеміка, поліфонія, прецедент, проблематика, утопія, фантастика.

Яровенко Т. С. Эмиграционное творчество В. Винниченко: критическая рецепция в Украине и в эмиграции (1920–1940-е гг.). В статье прослеживается канонизация творчества В. Винниченко в УССР, вплоть до изъятия его имени из культурного обращения в 30-е годы; также осуществляется краткий обзор особенностей критической рецепции произведений писателя в условиях творческой изоляции на родине и в эмиграции. Значительное внимание сосредоточено на перипетиях дискуссии вокруг «Солнечной машины». В своей работе автор руководствовалась определением Г. Костюка двух типов (ревностных защитников и безоговорочных противников) исследования литературно-художественного наследия В. Винниченко и установкой на непредвзятую оценку художественно-эстетической значимости его произведений.

Ключевые слова: авантюризм, актуальность, экспатриант, дискуссия, парадокс, полемика, полифония, прецедент, проблематика, утопия, фантастика.

Yarovenko T. V. Vynnychenko's migration creative work: Critical Reception in Ukraine and in exile (1920–1940-ies.). The article traces the canonization of V. Vynnychenko's creativity in the USSR, until the removal of his name from the cultural circulation in the 30th of the 20th century; also the article is a brief overview of the writer's works of emigration period (1930–1950th) critical reception features in a creative isolation at home and in exile. Considerable attention is focused on the debate peripeteia over "The Solar Car". The work is guided by G. Kostyuk's definition of the two types (zealous defenders and zealous opponents) of V. Vynnychenko's literary-artistic heritage investigation and is focused on an unbiased assessment of artistic and aesthetic value of his works.

Keywords: adventurism, topicality, expatriate, discussion, paradox, controversy, polyphony, precedent, problematics, eutopia, fiction.

На десятиліття штучно вилучена з культурного життя України та практично ігнорована в екзилі, творчість В. Винниченка по смерті письменника потребувала збереження, прочитання і вивчення — тобто фактичного повернення еміграційній українській громадськості, що, до речі, не потребувало особливих зусиль для вчених діаспори в плані подолання цензурних обмежень чи ідеологічних табу, як то було з 30-их рр. в УРСР. Із поверненням В. Винниченка на материкову Україну зростає актуальність освоєння творчої спадщини митця з урахуванням критичної оцінки здобутків письменника його сучасниками, напрацювань дослідників діаспори й новими широкими перспективами діалектичної реце-

пції вчених сьогодні з столітньої відстані на новому етапі розвитку українського літературознавства. Тому завдання даної студії зосереджується на здійсненні оглядового екскурсу в історію досліджень художньої спадщини В. Винниченка в Україні та поза її межами в останній еміграційний період творчості митця.

Після остаточного від'їзду з батьківщини 1920 року, В. Винниченко продовжує невтомно працювати у письменницькій та громадсько-політичній сферах задля майбутнього України. Разом із М. Шаповалом письменник редагує літературно-громадський місячник «Нова Україна» (1922–1928), друкує в ньому статті на громадські та культурні теми, бага-

то уваги приділяє критиці більшовизму. Тут з'явиться перший експатріантський твір митця — повість «На той бік». С. Погорілий назве повість Винниченковим «стилевым мостом між другим і третім періодом творчості» [12:14] (учений визначить його як період «утопійного, соціально-пригодницького та політично-філософського роману (1921–1951)») [12:14]. В Україні, повертаючись до питання періодизації, М. Зеров наголосить, що «Сонячна машина» і тематикою, і методами письма вийшла за межі другої фази творчості В. Винниченка: «Тема — переупорядкування суспільства за допомогою винаходу; засоби її опрацювання, — то засоби такого популярного в сучасній літературі і невласливого Винниченкові раніше, трохи авантюрного, соціально-фантастичного роману, де замість обридливого психологізму з усіма його «онерами», подається «цікава інтрига, актуальні проблеми» [5:441].

Загалом 20-ті роки ознаменовані великим творчим піднесенням: В. Винниченко пише романи «Сонячна машина» (1921–1924), «Поклади золота» (1926), новели з циклу «Намисто» (1921–1928), драми «Пісня Ізраїля», «Великий секрет», «Ательє щастя», «Над», «Пророк». Цей же час є зоряним «для пошанування Винниченкового доробку» [16:131] в УРСР, оскільки він сприймається як зреалізований факт і канонізується в історії української літератури, чому слугували «Історія українського письменства» С. Єфремова (1917), підручники М. Сулими, В. Радзиковича, О. Барвінського (1922), О. Дорошкевича (1924), А. Шамрая (1928), В. Коряка (1929), монографічні дослідження А. Річицького («Винниченко. Літературні етапи», «Володимир Винниченко в літературі і політиці»), П. Христюка («Письменницька творчість В. Винниченка. (Спроба соціологічної аналізи)») та ін.

Необхідно зауважити, що радянська критика 20-их років стане більш спокійно-виваженою у порівнянні з дореволюційною. Так, А. Ніковський у літературному нарисі до двотомного видання творів В. Винниченка (1926) наголосить, що дореволюційна критика радше обурювалася, замість надання письменникові професійних порад, не оминаючи при тому й самого себе: «В своїх колишніх оглядах [...] вичислив його формальні огріхи, а що-до суспільних проблем робив сугубо-поважну міну й вимагав від Винниченка поважності тисячократною» [11]. Проте варто дослухатися й думки В. Хархун про «відсутність серйозного, всебічного осмислення творчості В. Винниченка» [16:129], що

сучасна дослідниця ілюструє, наприклад, непослідовністю А. Шамрая, який вбачав у письменникові «типового модерніста-філософа, з усіма крайностями, з усією парадоксальністю свого нездорового часу» і «типового натураліста» [17:133] водночас.

Разом з тим, услід за згортанням українізації, усе сильніше виявлятиметься тенденція оцінювання ідейно-художньої вартості творів письменника на засадах соціальної значущості. А відтак — у практиці радянських критиків знову на перший план виступає пошук негативу, що особливо помітно на початку 30-их років (рецензії на друковані в Україні твори, нариси О. Парадиського (1930), Т. Зикєєва (1931) та ін.).

Для літературознавців радянської України «Сонячна машина» — центральний твір третього періоду творчості В. Винниченка і головний об'єкт критичної рецепції, а за вимогою часу — і прецедент для ідеологічної боротьби. Замислена і створена в Німеччині як візитівка української літератури, «Сонячна машина» мала неймовірний успіх, що засвідчили М. Зеров: «...її читають, як ні одну українську книжку» [5:435] та О. Білецький: «Інтерес до новинки ще зростає по тому, як на обкладинці ми прочитали: утопічний роман. Перший український утопічний роман! Перший за весь час існування нашої літератури!...» [1:121–132].

Градацію сприйняття твору можемо простежити також за «Щоденником» автора: «Лист від [Григорія] Косинки (Передаю Вам на підставі дописів у газетах таке: у Донбасі, де одна бібліотека купила відразу 300 примірників «С[онячної] М[ашини]»), стоїть велика черга на книжку! Коротко: читач наш, виходить, має добрий смак!). (10 лютого 1928 р.); «І новина з України: організуються суди над «СМ». На одному буде за прокурора Демченко, а за оборонця Річицький. Багато б я дав, щоб почути й побачити цей своєрідний суд, де оборонець думає так само як прокурор. Треба писати роз'яснення цим цим хлопчикам-прокурорам. Уся причина, очевидно, полягає в питанні: а де ж ССРСР у «СМ»? А де ж компартія? А це значить: а де ж Демченко та Річицький? А коли їх там немає, то немає ніякого комунізму, соціалізму, нічого» (16 лютого 1928 р.); «В «Комуністі» лист із Києва. Диспут з приводу «СМ». Не диспут, а цілий бій. Партиїці, мабуть, мали наказ нищити «СМ». Непартиїці вдарились у другий бік і вжахнулись від того, що взагалі хтось наслідують критикувати «СМ». І аргумент: ану, спробуйте ви написати таке. Для партиїців «СМ» — соція-

льно шкідлива річ. Ох, «творці соціалізму» (19 березня 1928 р.); «[...] Лист з України (Уряд дуже заклопотаний, склав «Комісію по боротьбі з Винниченківським впливом», як з усяким стихійним всенародним лихом. Одним із засобів боротьби визнано за потрібне — написати книгу рівноцінну «СМ», тільки, розуміється, цілком приємну начальству.[...] Найрадикальніший і найпевніший, звичайно, був би наказ: попалити всі мої книги і заборонити під страхом кари на смерть згадувати моє ім'я» (14 квітня 1928 р.) [18:87–88].

Отже, «Сонячна машина» викликала масове обговорення, скероване в решті-решт вульгарно-соціологічною критикою до нищівного осуду твору немов як за наклеп на революцію. Сучасні дослідники схильні вважати, що влаштована 1925–1928 року дискусія була своєрідним «тестом на благонадійність» [10:29–30] і стала початком «жорстоких репресій на літераторів», яких потрібно було «схилити до догматичної методології, яка насаджувалася ревнителами нормативів» [14:42].

Головною причиною звернення В. Винниченка до жанру утопії з точки зору радянських критиків була «розгубленість, безпорадність за часів і після війни політики капіталізму і пролетарської революції» (І. Лакиза) [7:102], оскільки автор «в комунізм не вірить, бо в 1920 році в нім розчарувався» (А. Річицький) [13:77]. (Думка справедлива, тому що В. Винниченко був справді розчарований у своїх ідеологічних захопленнях, про що заявив у «Лісті до клясово несвідомої інтелігенції» (1920), вважаючи, що перемога соціалістичної революції привела до «внутрішньої дізгармонії» в результаті неправильного розуміння національного питання як українцями, так і російськими соціалістами [3]. Аналіз соціально-політичних подій на європейському континенті (насамперед утвердження фашизму, що розцінювалось В. Винниченком як загибель соціалістичного руху по всій Європі) та в СРСР (перші прояви тоталітаризму, які викликали у письменника сумніви щодо можливості соціалістичних перетворень) чи принаймні уявлення про них так чи інакше відбивалися у «Сонячній машині», чим роман відрізнявся від творів власне фантастичного жанру і в майбутньому викличе до нього інтерес, як до «своєрідного художнього документа тієї доби» [15:158]. Відтак письменник став на шлях пошуку нового світового впорядкування).

Аналогічного погляду притримувався О. Білецький, наголошуючи на актуальності вражень від пережитого письменником «і лише задратованого укривалами соціально-

утопічного та любовно-психологічного роману» [1:130]. Водночас в екзилі українська критика мала негативну оцінку «Сонячної машини» в особі радикально налаштованого Д. Донцова, який вважав гуманістичні наміри В. Винниченка пасивними і занепадницькими з огляду на соціально-виховну роль літератури в розбудові свідомої нації-борця [4:269–276].

Критичні відгуки й публічні дискусії засвідчили поліфонічність і суперечливість роману з одного боку та неоднорідність естетичних і політичних уподобань — з другого. Разом з тим провідні критики того часу (О. Білецький, М. Зеров, А. Річицький, П. Христюк та ін.) встановлювали рівновагу між полярно протилежним ставленням до роману, наголошуючи на високій художній майстерності автора «Сонячної машини», що в результаті «примирювало різних читачів, навіть тих, які абсолютно не сприймали Винниченка-політика» [15:160]. Цитований вище запис у «Щоденнику» від 14 квітня 1928 р. виявився для В. Винниченка пророчим. На початку 30-х рр. його твори «не спляють», але вилучаються з культурного вжитку і лише побіжно згадуються в поодиноких розвідках; уряд Радянської України відмовляє письменнику в матеріальній підтримці, в результаті чого він опиняється у двосторонній ізоляції: еміграційні кола в свою чергу вороже ставляться до митця, не поділяючи його «політичних поглядів», що буде яскраво продемонстровано під час обговорення «Нової заповіді». Твори писатимуться «у шухляду», не маючи жодної можливості дійти до читача» [15:160]. Таким чином, на материковій Україні впродовж кількох десятиліть читачі й критики лишалися можливості спостерігати за творчою еволюцією письменника, а також унеможливлено будь-яка професійна оцінка його творчого доробку, не говорячи про узагальнені дослідження.

Проте В. Винниченко не складає рук. У 1932 р. письменник розпочинає роботу над утопічною теорією побудови нового суспільного ладу (соціально-етична праця «Конкордизм») і створює роман «Нова заповідь», друга редакція якого у перекладі французькою мовою буде відзначена почесним дипломом і медаллю товариства Arts-Sciences-Lettres (Франція, 1949 р.). Єдиний, опублікований за життя письменника, експатріантський роман викликав жваве зацікавлення в емігрантському середовищі, що вихлюпнулося на шпальти опозиційних видань («Наш вік», «Українські вісті», «Український самостійник», «Українське слово»). Критика «Нової заповіді» мала чітко окреслені ідеологічні ко-

ординати (В. Державін, Т. Кобзей, Д. Соловей, В. Лазовінський та ін.); ними беззастережно керувалися дослідники твору, на відміну від французьких критиків, полишаючи осторонь його художньо-естетичну вартість. Так, Д. Соловей відмітив, споріднену з радянською, тенденційність еміграційних оцінок «Нової заповіді», і влучно охарактеризував парадоксальність ситуації, коли в екзилі письменника намагалися знищити «за його «антинаціональну діяльність», а більшовики нищили [...] за «український націоналізм» [2:295].

Восени 1934 р. подружжя Винниченків переїздить на південь Франції у селище Мужен. Відтак розпочинається плідний етап емігрантської творчості письменника — так звана «муженська доба», коли В. Винниченко продовжить концептуально-художні пошуки реалізації кінцевої соціальної мрії — досягнення щастя — на рівні окремо взятого індивіда і суспільства як такого загалом. Слід зауважити, що парадигма пошуків В. Винниченка від «материкових» творів до творів останньої еміграції разом зі зміною політичної орієнтації та крахом комуністичних переконань сформувалась у соціально-філософську систему (конкордизм), пропагандою якої засобами мистецтва і громадської діяльності письменник був перейнятий до останніх днів.

Створена митцем у «Конкордизмі» утопійна модель справедливого світоустрою знаходить художнє вираження у низці романів, в яких перебудова суспільства модифікується у суспільні позиції «акордизму», «конкордизму» та «колектократії» («Вічний імператив», «Лепрозорій», «Нова заповідь», «Слово за тобою, Сталіне!»). Названі твори у 70–80-х рр. стануть об'єктом дослідження учених з діаспори.

З 1937 р. письменник розгортає велику дипломатичну акцію: складає меморандум, у якому проголошує ідею «Європейського протекторату України». Він передбачає воєнний конфлікт між гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР, і звертається до президентів усіх великих держав світу з пропозицією домогтися проголошення України незалежною державою під протекторатом Ліги націй.

У повосенній Європі В. Винниченко продовжує пропагувати свої ідеї, що простежується в епістолярії митця. Так, у листах до Д. Нитченка (1948) письменник побіжно характеризує проблематику «Конкордизму» [8:22–30].

У червні 1948 року, перебуваючи у скрутному становищі, — неприйняття Радянською Україною як «буржуазного націоналіста», а старою і новою еміграцією як «соціаліста, комуніста», підозріле ставлення європейців і т.ін. — В. Винниченко дає роз'яснення своїх політичних позицій, переконань і громадської діяльності, а також намагається пояснити причини довготривалої конфронтації у розлозі «Листі до Редакції» (Новий Ульм, г-та «Українські вісті») [8:22–30].

У двох листах до І. Кошелівця (1949) центральними питаннями є роман «Нова Заповідь» і порушена проблема «колектократії» — засобу знищення капіталізму, а разом з ним і війни на Планеті, допомоги «національній акції», яка проводиться книгою з метою «не викликати в українців збайдужіння, нехіті, а то й ворожості до цієї ідеї (колектократії — Т. Я.)» [9:21–25].

У тому ж році нова еміграція звернулася до В. Винниченка, як до учасника революційної боротьби за відродження державності і свободи, з пропозицією поділитися своїми думками про колишні перемоги та поразки. Письменник напише «Заповіт борцям за визволення», в якому осмислить суворі уроки історії. В багатьох аспектах вони не втратили своєї актуальності й гостроти в новочасній Україні.

Пройдуть десятиліття, і Г. Костюк означить два типи (осередки) прочитання Винниченкових творів — беззастережних прихильників і беззастережних ворогів письменника — з вичерпною характеристикою їхньої діяльності.

Перші «не мали часу на спокійну об'єктивну критику, бо вся їх увага й енергія йшла на оборону й розбивання несправедливих, тендеційних і нетолерантних нападів» [6:79]. Другі «...пройняті партійними чи соціальними ресантимами, [...] вишукували (не тільки у творах, а й у житті Винниченка) все, що не відповідало загальноприйнятим нормам, все мистецьки ризиковане, все, що не вкладалося в їхню програму і розуміння [...] — і робили з цього систему, приходили до найчорніших висновків та заперечень» [6:79]. І, як підбиття підсумків, «об'єктивної, серйозної критики так і не було» [6:79].

На зліквідування літературознавчої «білої плями» в історії української літератури будуть покликані вчені української діаспори.

Література

1. Білецький О. «Сонячна машина» В. Винниченка / О. Білецький // Білецький О. Літературно-критичні статті [упоряд. та авт. приміт. М.Т. Гончарук]. — К.: Дніпро, 1990. — С. 121—132.

2. Володимир Винниченко. Анотованабібліографія / [упорядник Вадим Стельмашенко]. — Едмонтон, Альберта, 1989. — 760 с.
3. Винниченко В. «Лист до клясово несвідомої української інтелігенції» (Відень, 4 травня 1920) // Нова доба. — 1920. — 23 травня.
4. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Д. Донцов. — Львів: Б. в., 1991. — 295 с.
5. Зеров М. «Сонячна машина» як літературний твір/ Зеров М. // Зеров М. Твори: В 2 т. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : історико-літературознавчі праці. — С.435—456.
6. Костюк Г. Деякі проблеми наукового вивчення В. Винниченка / Костюк Г. // Сучасність. — 1971. — №11. — С. 78—87.
7. Лакиза І. Про новий роман Вол. Винниченка «Сонячна машина» / Лакиза І. // Життя й революція. — 1928. — Кн. 4. — С. 99—109.
8. Листування В.Винниченка з Д. Нитченком (1947—1948) // Слово і час. — 1990. — № 8. — С. 22—30.
9. Листування В.Винниченка з І. Кошелівцем (1949) // Слово і час. — 1991. — № 8. — С. 21—25.
10. Мафтин Н. Еміграційна проза В. Винниченка 1920—1930 рр. / Мафтин Н. Особливості розвитку західноукраїнської та еміграційної прози у 1920—1930-х рр. // Бібліотечка «Дивослова», 2013. — № 4. — С. 28—33.
11. Ніковський А. В. Винниченко (Літературний нарис) // Винниченко В. Вибрані твори /за редакцією і з передмовою А. Ніковського. — В 2-х кн. — Київ : «Час», 1926. — Кн. І. — 208 с.
12. Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка. — Нью-Йорк, 1981. — 212 с.
13. Річицький А. Володимир Винниченко в літературі й політиці : [зб. статей] / Річицький Андрій. — Харків : ДВУ, 1928. — 78 с.
14. Сиваченко Г. «Сонячна машина» В. Винниченка і роман-атиутопія ХХ сторіччя // Слово і час, 1994. — № 1. — С.42—47.
15. Федченко П. «Треба б наблизити до найбільшої реальності...» Про «Сонячну машину» Володимира Винниченка / Федченко П. // Київ, 1989. — № 1. — С.157—160.
16. Хархун В. З історії вивчення літературної творчості В. Винниченка // Київська старовина. — 2000. — № 1(331). — С. 128—133.
17. Шамрай А. Українська література: Стислий огляд / Шамрай А. — К., 1928. — 220 с.
18. Щоденники Володимира Винниченка (1926—1951) // Слово і час, 2000. — № 7. — С. 82—88.